

Hátrányos helyzetű vidéki térségek és helyi fejlesztési lehetőségeik egy észak-magyarországi példán keresztül

Ritter Krisztián¹ – Nagy Henrietta² – Tóth Tamás³

Az Európai Unió (EU) 2014-2020-as vidékpolitikai stratégiájának fényében különösen fontosnak tűnik azoknak a kitörési lehetőségeknek a meghatározása, melyek a szekunder és tercier ágazatot nélkülöző, mezőgazdasági potenciállal viszont csekélyebb mértékben rendelkező, fejlettebb infrastruktúrában, alapvető szolgáltatásokban, munkalehetőségekben szűkölködő hátrányos helyzetű térségek számára kiütésként jelentkezhetnek. A SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara együttműködési megállapodást írt alá négy, Nógrád megyei kistéleppüléssel, melynek keretében kérdőíves felmérés segítségével a négy érintett település gazdasági-, társadalmi viszonyairól, fejlesztési elképzeléseiről, a helyi közösség helyzetéről próbáltunk pontos képet kapni. A szakirodalom, a kutatási előzmények és primer kutatásunk alapján, a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeken túl hangsúlyozzuk a helyi gazdaság bővítését, az alapvető szolgáltatások és infrastruktúra biztosítását, helyi fejlesztésekre képes, sikeres közösség megteremtését, valamint kiemelten a város-vidék kapcsolatok, a kistérségi központi funkciók erősítését, az ezekhez való hozzáférés (elérhetőség) javítását.

Kulcsszavak: helyi gazdaságfejlesztés, mezőgazdaság, város-vidék kapcsolatok

1. Bevezetés

A hátrányos helyzetű térségekkel való foglalkozás mindig is a területi politikák, illetve a területi egyenlőtlenségekkel foglalkozó kutatások fókuszában állt. Már az elnevezés, illetve a pontos definíciók is kiemelt beavatkozási területként kezelik ezeket a területeket. Míg az EU vidékfejlesztési támogatásainak hosszú távú főbb célja a mezőgazdaság versenyképességének biztosítása, a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás, és a kiegyenlített területi fejlődés, a vidéki térségek jelentős része gazdasági-társadalmi szempontból hátrányos helyzetűnek számít (ld. pl. EC 2012a, 2012b). Miközben a területi kutatások és a vidékpolitika is előtérbe helyezi a helyi fejlesztések fontosságát, ez a hátrányos helyzet sok esetben felveti ezen típusú fejlesztés megalapozottságát, megalapozhatóságát. Felmerül az a kérdés

¹ Ritter Krisztián, PhD, egyetemi docens, Szent István egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar (Gödöllő).

² Nagy Henrietta, PhD, egyetemi docens, Szent István egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar (Gödöllő).

³ Tóth Tamás, PhD, egyetemi docens, Szent István egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar (Gödöllő).

is, hogy adott téregység vizsgálatakor milyen viszonylatban használjuk a „helyi” kifejezést.

Konkrét kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy egy „klasszikus értelemben vett” hátrányos helyzetű vidéki térség néhány települése milyen lehetőségekkel, esélyekkel rendelkezik a helyi fejlesztések tekintetében, különös tekintettel a vidékfejlesztési politika által megfogalmazott prioritások és lehetőségek fényében.

A primer kutatásunk eredményeinek ismertetése előtt kitérünk - az amúgy sok szempontból értelmezhető - hátrányos helyzet definiálására, röviden átvesszük a helyi fejlesztéssel kapcsolatos legfontosabb szakirodalmi megállapításokat, és áttekintjük az EU következő programozási periódusra vonatkozó vidékfejlesztési irányvonalait.

1.1. A hátrányos helyzet

Elkerülvén a hátrányos helyzetet taglaló, szélesebb körben ismert, és igen bő szakirodalmi kutatások felsorolását, jelen dokumentumban csak a terület- illetve a vidékfejlesztés oldaláról, szakmapolitikai szempontból használt legutóbbi definíciót, illetve megközelítést emeljük ki. A területfejlesztési előzmények (társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek lehatárolása), valamint a vidékfejlesztési előzmények (mezőgazdasági és vidékfejlesztési térségek lehatárolása) után, jelenleg a hátrányos, illetve fejlesztendő területek lehatárolása a *területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségek*, illetve a *vidékfejlesztési támogatások kedvezményezett települései* meghatározásával történik.

Az Országgyűlés 2007. június 25-én új határozatot fogadott el a 2013. december 31.-ig terjedő időszakra a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről. Az új, 67/2007. (VI. 28.) számú országgyűlési határozatban foglalt besorolási feltételrendszer alapján, valamint a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló – 2007. évi CVII. törvénnyel módosított – 2004. évi CVII. törvény alapján:

- Hátrányos helyzetű kistérségnek kell minősíteni azokat a kistérségeket, amelyeknek a komplex mutatója kisebb, mint az összes kistérség komplex mutatójának átlaga.
- A hátrányos helyzetű kistérségeken belül azokat a legalacsonyabb komplex mutatóval rendelkező kistérségeket, amelyekben az ország lakónépességének 15%-a él, leghátrányosabb helyzetű kistérségeknek kell minősíteni.
- Legalacsonyabb komplex mutatóval rendelkező leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatása érdekében, amelyekben az ország lakónépességének 10%-a él, komplex programot kell kidolgozni (KSH 2008).

A Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai Terv település szinten, a népsűrűség, illetve a lakosságszám alapján differenciálja a beavatkozás területeit. Eszerint a 120 fő/km² népsűrűséget meg nem haladó vagy 10000-nél kevesebb (az alföldi régiókban 15000) állandó lakossal rendelkező települések alkotják a III. és IV. tengely intézkedéseinek támogatására jogosult területét. A nem vidéki települések külterületei, ahol több, mint 200 fő, vagy az összlakosság 2 %-a él (a település állandó lakosságának arányában), szintén a támogatásra jogosult vidéki területnek minősülnek (UMVST 2007). Megemlíthető még, hogy a Leader rendeletben a hátrányos helyzetű terület meghatározása az alábbi: a kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007. (XI.17.) Korm. rendelet 2. mellékletében foglalt leghátrányosabb helyzetű kistérségek, vagy az ezekkel azonos elbánásban részesülő, a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 240/2006. (XI.30.) Korm. rendelet mellékletében meghatározott települések.

2. A helyi (gazdaság)fejlesztés alapjai

A helyi gazdaságfejlesztés jelentősége és aktualitása megkérdőjelezhetetlen a közép- és kelet-európai régiók fejlődése szempontjából (ld. Nagy–Káposzta 2006). „A helyi gazdaságfejlesztés (LED) célja, hogy kiépítse egy térség gazdasági kapacitását annak érdekében, hogy biztosítsa a térség gazdasági jövőjét, és a népesség megfelelő életszínvonalát. Ez egy olyan folyamat, melyben az állami és az önkormányzati, a vállalkozói és a magánszektor partnerei közösen dolgoznak azért, hogy kedvezőbb feltételeket teremtsenek a gazdasági növekedés és a munkaerőpiac számára” (Swinburn et al. 2004, 11. o.). „A helyi gazdaságfejlesztés...a helyi gazdaság életébe történő...tudatos beavatkozás” (Mezei 2006a, 93. o.), amit „a globalizáció erősödése erősített meg” (G. Fekete 2002, 125. o.) A világgazdaság globalizálódásának fokozódása, a kiéleződő területi verseny, az egyre komplexebb üzleti környezet megteremtésének fontossága helyezik előtérbe a helyi erőforrásokra építő, az adott térség szereplőit összefogó és koordináló, alulról építkező helyi gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozásának, megvalósításának igényét. Ezek az alapelvek a vidékfejlesztési elméletekkel is összeköthetők, mivel a komplex, integrált értelmezésekben megjelennek. Így a vidéki kistérségek helyi gazdaságfejlesztését vidékfejlesztésként értelmezzük. Mindezt alátámasztja az Unió megközelítése is, hiszen a vidékpolitikának megfelelően, „a szélesebb vidéki gazdaságra vonatkozó intézkedéseket lehetőleg helyi fejlesztési stratégiákon keresztül kell végrehajtani” (EC 2005, 5. o.).

Elsődleges feladatként jelenik meg a sokszereplős területi verseny⁴ résztvevőinek összefogása, koordinálása. Ezek Lengyel (2003) szerint a helyi önkormányzatok, a gazdasági önkormányzatok (gazdasági kamarák, vállalkozói szövetségek, szakmai testületek), a tudás-transzfer intézmények (felsőoktatás, szakképzés, stb.) és a fejlesztési ügynökségek. Sprenger (2001) közintézményeket, vállalatokat és szövetségeseiket, valamint egyéneket és csoportjaikat különíti el. Swinburn és társai (2004) állami, magán és helyhatósági/közösségi szektort azonosítanak. Már a vidékfejlesztéssel kapcsolatban Kulcsár (2006) és Madarász (1998) önkormányzati, gazdasági (vállalkozói), társadalmi (civil) „háromszögről” ír.

A globalizációs folyamatokhoz való alkalmazkodásnak a klasszikus termelési tényezők mennyisége és minősége csak az egyik előfeltétele. A másik adaptációs kritérium adott terület szervezetei és intézményei közötti kapcsolatok jellege, a közös célkitűzések intézményesülésének lehetősége, a helyi ösztönzők, a kollektív döntések előkészítése, a társadalmi konszenzus (Pálné 1999). Ez az új versenyképességi tényezőcsoport azt jelzi, hogy a helyi fejlődés sikere már nem csupán szűk gazdasági szempontokon múlik, hanem a területi fejlődésben érdekelt szereplők szoros koalíciójától, intézményes együttműködésétől is függ (Horváth 2000). Ehhez szorosan kapcsolódik annak igénye, hogy ez a fajta együttműködés intézményesült formában jelenjen meg. Tapasztalatok szerint (Mezei 2006b; Swinburn et al. 2004), ennek jelenleg legjobb formája a kistérségi társulás, melyben a többi szereplő (civil és vállalkozó szféra) szervezetlensége miatt, a helyi önkormányzatoknak van nagyon fontos koordinációs, kezdeményező, ösztönző, közvetítő szerepe. A vidéki területek fejlesztésével kapcsolatosan az önkormányzatok szerepét, azok innovativitásának fontosságát, a nemzetközi tapasztalatok (Douglas 2005; Martin 2001) kifejezetten hangsúlyossá teszik. Ugyanakkor osztjuk Lengyel (2003) véleményét, aki - miközben szintén fontosnak tartja a helyi érdekeket kifejezni tudó decentralizált intézményeket, intézményrendszert - megállapítja, hogy ezt az összetett feladatot egyetlen döntési központ nehezen tudja megoldani. Ezen fajta szerepkör betöltésére leginkább a térségi hálózatok nyújthatnak megoldást (PROMEI 2005; Lowe et al. 1995), melyek a különböző szervezetek (vállalatok, közintézmények közti hálózatok) és személyek (társadalmi hálózat) összekapcsolására alkalmasak. Bebbington és Perreault (1999) a társadalmi tőke és a társadalmi hálózatok szerepét azért hangsúlyozza, mert az alapvetően befolyásolja a többi erőforráshoz való hozzáférést, és ezáltal a helyi fejlesztés lehetőségeit. Kulcsár szerint pedig, a hálózatok működése egyben új erőforrásokat is létrehoz, melyek az egyes térségek értékének növelésére fordíthatók (Kulcsár 2008).

⁴ Jelen dolgozatunkban a területi verseny meglétét tényként kezeljük, a versenyképesség definícióját és mibenlétét pedig a terjedelmi korlátoknál fogva nem boncolgatjuk. Azt azonban belátjuk és leszögezzük, hogy nem csak klasszikus értelemben használható a versenyképesség és javításának megközelítése, illetve a versenyképesség javításának általános sablonjai nem alkalmazhatók minden térségben egyformán.

Kutatások kimutatták, hogy a települések méretük, adottságaik, önkormányzati menedzsmentjük függvényében eltérőképpen használják ki a szabályozási háttérből adódó, és a települési adottságokhoz kötődő lehetőségeket (Mezei 2006b). Az aktívabb, eredményesebb példák többségében a nagyobb városok köréből kerülnek ki, a kisebb lakosságszámú településekre sokszor magának a fejlesztési kezdeményezésnek a hiánya jellemző. A kistérségi szerveződésekkel kapcsolatban Rechnitzer (2007) is a kisvárosi központok fejlesztésének fontosságát hangsúlyozza. Ezért Garamhegyihez és Révészhez (2000), valamint Kozmához (2002) hasonlóan szintén úgy gondoljuk, elsősorban egy-egy nagyobb településre, annak vonzáskörzetére támaszkodva kell megteremteni a gazdasági, társadalmi, intézményi szereplők együttműködését. Így a nagyobb települések és vonzáskörzetük „lokális” szintként való kezelését a szakirodalomhoz hasonlóan (Lengyel 2003; Lukovics 2007; Mészáros 1994) logikusnak tartjuk.

Mivel a vállalatok működését és stratégia alkotását a vállalati verseny határozza meg, a lokális szint nemigen lehet alkalmas annak befolyásolására, legfeljebb csak korlátozottan. Az alulról-szerveződő gazdaságfejlesztés során a mikrogazdasági alapokat kell megteremteni és tudatosan erősíteni, emiatt a helyi gazdaságfejlesztés elsősorban a mikrogazdasági üzleti környezet minőségének javítására törekszik (Swinburn et al. 2004). Ezen túlmenően persze nem tekinthetünk el attól sem, hogy a felső szintek (akár regionális, akár nemzeti) szerepe, koordinációs és összefogó tevékenysége továbbra is igen fontos (Terluin–Post 2001). Ugyanakkor G. Fekete felhívta már a figyelmet, hogy ennek a fejlesztésnek a során érdemes ügyelni a helyi adottságok, a lokális versenyelőnyök megőrzésére is (G. Fekete 2005).

A vidéki területekkel kapcsolatban, és a fentiekkel összhangban, mindenképpen ki kell emelni az endogén fejlesztés fontosságát, mely az exogén, kívülről meghatározott, elsősorban (állami) támogatásokra hagyatkozó, egyetlen szektorra – a mezőgazdaságra – alapozó, a vidéki területeket az urbanizálódás és az iparosítás ellensúlyozásaként befolyásoló modellt váltja fel. Miután az 1980-as évek elejére kiderült, hogy ez a külső függőséget okozó, kívülről meghatározott, kizárólagos területeket és szereplőket támogató, a kulturális és környezeti sajátosságokat megszüntető modell nem képes a vidéki gazdaság és népesség stabilizálására, a hangsúly az alternatív foglalkoztatási lehetőségek, a vidéki beruházások, a vidéki infrastruktúra erősítése, a szállítási és kommunikációs lehetőségek megteremtése, a szolgáltatások elérhetősége, a helyi vállalkozások erősítése felé tolodott el. Ennek során az endogenitás dimenziója, mint a vidékfejlesztést domináló földrajzi és a gazdasági faktor, elsősorban két nemzetközi fejlesztési szervezet tevékenysége – a Világbank egyes projektjei és a FAO vidékfejlesztési törekvései – nyomán nyert teret, és később a regionális

fejlesztésekkel kapcsolatban is elterjedt elméletté vált (Káposzta 2007; Rechner 1998). Az endogén elmélet szerint a fejlesztés akkor lehet eredményes, ha adott terület helyi (természeti, gazdasági, humán, kulturális) erőforrásaira alapoz (Kulcsár 2006; Ploeg–Dijk 1995), ha a regionális és globális hálózatokhoz való kapcsolódást teszi lehetővé (Lowe et al. 1995), teret ad a helyi részvételnek (*participation*) és a helyi kezdeményezéseknek (Cernea 1992; Rahman 1993). Eközben, az önerős fejlesztés révén hosszú távon elszakad a külső támogatás okozta függőségtől, és a fenntartható fejlődést szolgálja (Murdoch 1995).

Terluin és Post (2001) valamint Kulcsár (2006) szerint meghatározó a helyi erőforrások (*local resources*), a helyi tevékenységek (*local activities*) és a helyi szereplők (*local actors*) fontossága, valamint az integrált megközelítés. Kulcsár a helyi részvétel kapcsán kiemeli még a szubszidiaritás – mint a vidékfejlesztést meghatározó társadalmi dimenzió – fontosságát is, amit a helyi közösség önszerveződése és érdekérvényesítő képessége határoz meg (Kulcsár 2008), és ami nagyban befolyásolja a fejlesztés jellegét. McGuire és társai az Egyesült Államokban végzett empirikus kutatásuk tapasztalatai alapján, szintén a helyi társadalom szerepét, a helyi részvételre alapozott stratégiai tervezés kapacitásnövelő hatását emelik ki, mely szerintük egyértelműen sikeresebb fejlesztési lehetőségeket teremt a vidéki, városhiányos területek számára (McGuire et al. 1994).

Az endogén fejlesztés tehát lokálisan meghatározott, szem előtt tartja a helyi értékeket, az érintettek helyben határozzák meg a fejlesztési alternatívákat, lokális kontroll működik a fejlődési folyamat fölött, és a fejlődés hasznait visszatartják a lokalitáson belül. Ugyanakkor a globalizáció erősödésével, az IKT fejlődésével a külső tényezők és aktorok szerepe továbbra is meghatározó, ezért a helyi és külső hálózatokhoz való kapcsolódás⁵ egyaránt fontos (Kulcsár 2008; Lowe et al. 1995; Terluin–Post 2001).

Moseley a helyi fejlesztések fontosságával és értelmezésével kapcsolatban már konkrétan párhuzamba állítja a helyi- és vidékfejlesztést. Szerinte a helyi fejlesztés (Moseley 2003):

- helyi szintű törekvés a fejlesztésre, azzal a céllal, hogy a helyi problémákra megoldást keressen, a helyi erőforrásokat felértékelje (akár anyagi, humán vagy szimbolikus erőforrásról van szó), és hogy a helyi szereplőket mobilizálja (akár emberekről, csoportokról, ügynökségekről van szó);
- a helyi vidékfejlesztés tulajdonképpen vidéki jellegű helyi fejlesztés;
- a centralizált döntéshozó egységek által fentről szervezett intervenciók helyi méretűvé kicsinyítésénél több, radikálisabb, amely új célokat igyekszik elérni a fejlesztési folyamattal kapcsolatban azáltal, hogy olyan

⁵ De Haan (2000), aki a fenntartható vidéki megélhetési stratégiák, a globalizáció és a lokalizáció összefüggését kutatta, ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a lokális lehetőségeken alapuló stratégiák szorosan kötődnek a globális környezethez, attól nagymértékben függnek (pl. a lokális, helyspecifikus termékek értékesítése a már globális piacon).

fogalmakra koncentrál, mint a multi-dimenzionalitás, integráció, koordináció, a szubszidiaritás, és fenntarthatóság.

2.1. Vidéki térségek (helyi) fejlesztésének kerete: vidékpolitika 2014-2020

A következő programozási időszakban az Európai Unió és Magyarország hosszú távú fő célkitűzése a munkahelyteremtő gazdasági növekedés. Ezen fő cél mellett, a KAP és a vidékfejlesztés költségvetését övező vitákkal párhuzamosan, körvonalazódnak a vidéki térségek jövőjét, lehetőségeit meghatározó részletesebb stratégiai keretek is.

A KAP lehetséges jövőjét felvázoló forgatókönyvek (ld. EC 2011a) közül az integrációs forgatókönyvben foglaltak érvényesülését tartják legvalószínűbbnek a hazai elemzők (ld. Potori 2012), melyben a célirányosabb és „zöldebb” közvetlen kifizetések mellett, a korábbinál komplexebb megközelítésű vidékfejlesztés szolgálná az agrárgazdaság, és a vidéki területek fenntartható fejlődését. Az EMVA-hoz kapcsolódó Uniós rendelettervezet (EC 2011b) javaslata alapján, a vidékfejlesztési támogatások hosszú távú főbb célját a mezőgazdaság versenyképességének biztosítása, a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás, és a kiegyenlített területi fejlődés képezi, szoros összefüggésben az Európa 2020 - Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiájával (ld. EC 2010). A vidéki térségek kapcsán jelentkező gazdasági-társadalmi-, környezeti- és területi kihívásokból kiindulva, a 2014-2020-as vidékfejlesztési politika, mint a KAP második pillére az alábbi prioritásokat fogalmazza meg (Potori 2012):

1. A tudásátadás és az innováció előmozdítása a mezőgazdaságban, az erdészetben és a vidéki térségekben, valamint a kutatás, illetve az egész életen át való tanulás és a szakképzés területein.
2. A versenyképesség fokozása a mezőgazdasági termelésben, illetve a mezőgazdasági üzemek életképességének javítása a mezőgazdasági üzemek szerkezetátalakítása és a generációs megújulás területén.
3. Az élelmiszerlánc szervezés és a kockázatkezelés előmozdítása a mezőgazdaságban, az elsődleges termelők élelmiszerláncba integrálása, minőségrendszereken, a helyi piacokon és a rövid ellátási láncokban folytatott promóción, valamint a termelői csoportokon és szakmaközi szervezeteken keresztül.
4. A mezőgazdaságtól és az erdészettől függő ökoszisztémák állapotának helyreállítása, megőrzése, valamint a víz- és a talajgazdálkodás javítása.
5. Az erőforrás-hatékonyság előmozdítása, valamint az alacsony széndioxid-kibocsátású és az éghajlatváltozáshoz alkalmazkodni képes gazdaság irányába történő elmozdulás támogatása a mezőgazdasági, élelmiszer-ipari és erdészeti ágazatban. Ezen belül a víz- és energia-felhasználás

hatékonyságának növelése, a megújuló energiaforrások valamint a melléktermékek és hulladékok felhasználásának fokozása, a dinitrogén-oxid és metán kibocsátás csökkentése, a szénmegkötés növelése.

6. A társadalmi befogadás előmozdítása, a szegénység csökkentése, a gazdasági fejlődés támogatása a vidéki térségekben, a diverzifikáció, új kisvállalkozások alapítása, munkahelyteremtés, valamint a helyi fejlesztések, illetve az információs és kommunikációs technológiák (IKT) minőségének javítása, hozzáférhetőbbé tétele révén.

A vidékfejlesztési programok helyi gazdasági-társadalmi szükségletekhez történő igazodását az alulról jövő kezdeményezések felkarolása, a LEADER koncepció kiterjesztése és megerősítése, ún. LEADER-kezdőcsomagok bevezetése, valamint a különböző alapokból származó források kombinálásának lehetősége segíti. A vidékfejlesztés a tervek szerint a Strukturális Alapokkal közös stratégiai keretben (Közös Stratégiai Keretrendszer: Common Strategic Framework - CSF) fog megvalósulni. Az 5%-os teljesítménytartalék mellett a társfinanszírozás aránya 50 illetve 85% lesz, előbbi a fejlett, utóbbi a kevésbé fejlett régiók esetén, valamint 100% az innovációs projektek esetén. A tagállamok esetében lehetőség lesz magasabb támogatási arányú alprogramok kidolgozására is, a fiatal mezőgazdasági termelők, a kistermelők, a hegyvidéki területek és a rövid élelmiszerláncok kapcsán (Maác 2012; Szabó 2011). A jelenleg alkalmazott tengelyek a tervek szerint megszűnnek, és a tagállamok egy intézkedés csomagból választhatják ki majd azon intézkedések kombinációját, mellyel az EU prioritásokhoz a legjobban hozzá tudnak járulni.

A KAP várható átalakulása mellett a Magyar Kormány is elfogadta a hazai vidéki térségek jövőjét átfogóan és hosszú távon kezelő koncepcióját, a 2020-ig szóló Nemzeti Vidékstratégiát (NVS), melynek végrehajtási programja a Darányi Ignác Terv. A NVS négy átfogó területről; az agrárgazdaságról, a vidékfejlesztésről, az élelmiszergazdaságról valamint a környezet védelméről határoz meg tennivalókat.

Az emberek és a közösség értékeire építve, a hagyományokat ápolva, a táji és épített környezet értékeit megőrizve, a természeti erőforrásokkal fenntartható módon gazdálkodva, a mezőgazdaságot és a nem mezőgazdasági tevékenységet folytató vidéki vállalkozásokat fejlesztve, a Stratégia átfogó célkitűzése az ország vidéki térségeinek népességeltartó és népességmegtartó képességének javítása. A fenntarthatóság, a területi és társadalmi kohézió megteremtése, valamint a város-vidék kapcsolatok helyreállítása, mint horizontális szempontok figyelembe vételével öt stratégiai célt fogalmaz meg (NVS 2012):

1. Tájaink természeti értékeinek, erőforrásainak megőrzése;
2. Sokszínű és életképes agrártermelés;
3. Élelmezési és élelmiszerbiztonság;
4. A vidéki gazdaság létalapjainak biztosítása, a vidéki foglalkoztatás növelése;

5. A vidéki közösségek megerősítése, a vidéki népesség életminőségének javítása;
6. A Nemzeti Vidékstratégia a célok megvalósításához hét területen 43 nemzeti stratégiai és 8 térségi programot dolgoz ki.

3. Anyag és módszer

A Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán, a Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézetben régóta folynak olyan nemzetközi és hazai, regionális, megyei, kistérségi és település szintű vizsgálatok, melyek a hátrányos helyzetű térségek elemzésével, problémáival, a helyi fejlesztés lehetőségeivel kapcsolatosak, és melyek három fő irányba sorolhatók:

- Átfogó, területi szempontú vizsgálatok (versenyképesség, centrum-periféria kapcsolatok, területi egyenlőtlenségek);
- Térségi helyzetelemzések, helyi gazdaságfejlesztés;
- Mezőgazdasági, vidékfejlesztési szempontú kutatások.

Ezen kutatások keretében a Szent István Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kara néhány hónapos előkészítést követően, 2010 júniusában „Örökbefogadási”, illetve együttműködési megállapodást írt alá négy, Nógrád megyei kistépelüléssel. A négy település: Bokor, Kutasó, Cserhátszentiván és Nógrádsipek, melyek 2013-ig egy körjegyzőséget alkottak. A megállapodás értelmében a települések kutatási terepet és a Kar hallgatói számára gyakorlati jellegű képzési helyet biztosítanak, míg a Kar – és azon belül is elsősorban a Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet – pedig a helyi település- és térségfejlesztéshez ad hathatós segítséget.

Az együttműködés keretében 2012 nyarán kérdőíves felmérést végeztünk, mellyel a négy érintett település gazdasági-, társadalmi viszonyairól, a mezőgazdaság helyzetéről, szerepéről, a helyi közösség helyzetéről, fejlesztési elképzeléseiről próbáltunk pontos képet kapni. Arra is kerestük a választ, hogy a hátrányos gazdasági-társadalmi helyzet, és a helyi közösség állapota, szervezettsége milyen viszonyban állnak egymással, illetve hogy a helyi közösség milyen szerepet kap a fejlesztési tervek elkészítésében, megvalósításában.

A vizsgálatot kiegészítették a települések polgármestereivel, főbb vállalkozóival, civil szervezeteinek vezetőivel készített interjúk is. A helyzetelemzésbe bevontuk a FAO ösztöndíjával Karunkon tanuló, Vidékfejlesztési és agrármérnöki MSc képzésben résztvevő külföldi Hallgatókat is. Az adatok feldolgozásánál és értékelésénél támaszkodtunk az összességében hároméves

kutatómunkánk, a településeken végrehajtott korábbi felmérések eredményeire, gyakorlati tapasztalatainkra is.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen jellegű, részvételi akciókutatás alkalmazásának számos korlátja van (pl. a hatalmas idő- és erőforrás igény, a kutatók személyes érintettsége, valamint a hatalmi viszonyok átstrukturálásához kapcsolódó etikai megfontolások), melyek közül kiemelhető az általánosíthatóság hiánya (ezekről részletesen ld.: Bodorkós 2010), azonban pont az Intézetben folyó sokrétű és hosszabb távú kutatásoknak köszönhetően bizonyos – és többnyire nem konkrét, hanem inkább általános – következtetéseket és javaslatokat meg tudunk fogalmazni. A kérdőívezés során – véletlenszerű mintavételezéssel – a négy település 62 háztartását, ezen keresztül pedig 149 lakost vontunk be a vizsgálatba. A vizsgálatba bevont háztartások és személyek demográfiai, végzettségbeli, foglalkozási stb. jellemzői a statisztikai adatok alapján megfelelően leképezik a települések teljes sokaságát, így az eredmény reprezentatívnak tekinthető. A primer adatokat SPSS program segítségével elemeztük, itt pedig a leíró statisztika segítségével kerülnek bemutatásra.

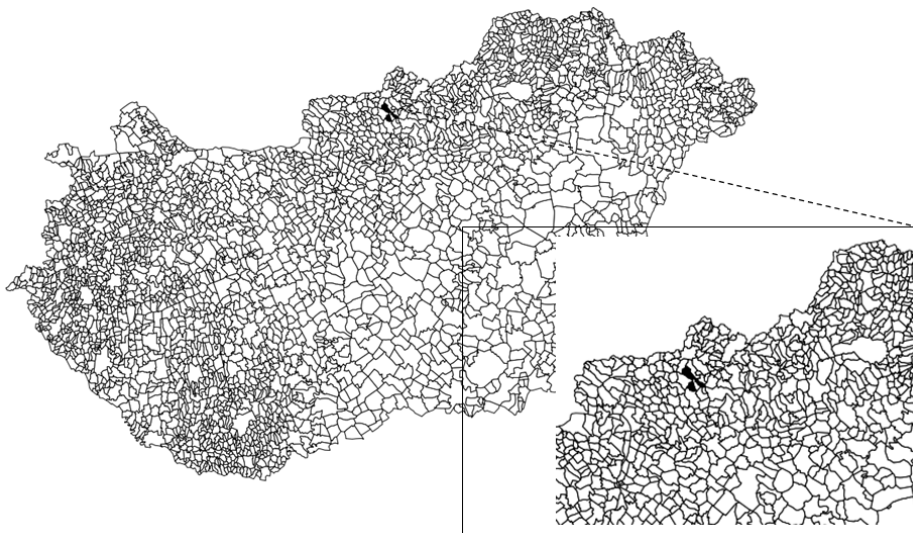
4. Kutatási eredmények

A vizsgált települések Nógrád megye közepén, nagyjából a Szécsény-Pásztó tengely mentén helyezkednek el (1. ábra). A korábban közös körjegyzőséget alkotó települések közül méreténél és elhelyezkedésénél fogva kiemelhető Nógrádsipek, mely a körjegyzőség székhelye volt. Bár a többi településhez légvonalban közel helyezkedik el, közúti elérhetősége azokból nagyjából 45 perc. A rossz elérhetőség és a perifériális elhelyezkedés egyébként mindegyik település jellemzője. Nógrádsipek és Bokor zsákfalú, Kutasóról pedig egyik irányban csak Bokorra lehet eljutni. A 2000 óta viszonylag stagnáló lakosság számú Nógrádsipek (673 állandó lakos) kivételével a többi település elöregedő korszerkezetű, negatív vándorlási egyenleget mutató törpefalú. Cserhátszentiván állandó lakosság száma 143, Bokoré 108, míg Kutasóé 111 fő (KSH 2011).

Az infrastruktúra helyzetét tekintve is Nógrádsipek van a legjobb helyzetben, itt iskola is működik, a közüzemi ellátás is kiépített. A kisebb településeken azonban már mind az infrastruktúra, mind az alapvető szolgáltatások tekintetében nagyobb a lemaradás.

Vizsgálatunk egyik fontos eleme volt az, hogy feltárjuk a helyi közösség milyennek tartja a közszolgáltatásokat a településen/környéken (2. ábra). Az általunk megkérdezettek véleménye azt tükrözi, hogy alapvetően egyik szolgáltatás minőségével sincs probléma a lakosok szerint.

1. ábra A vizsgált települések elhelyezkedése

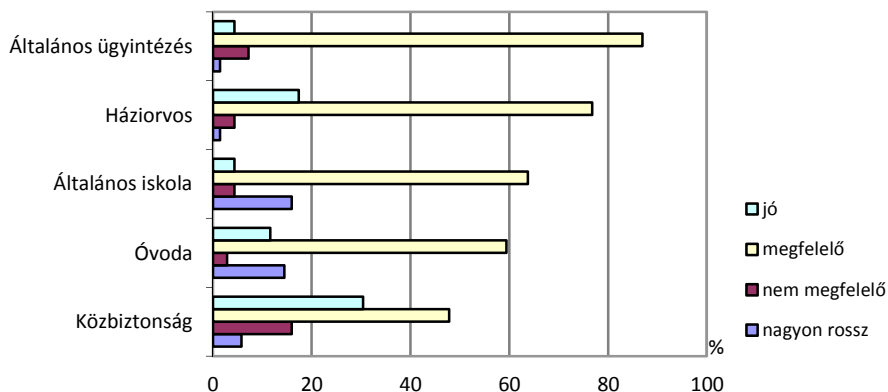

Forrás: Saját szerkesztés

Míg a háziorvosi ellátás és az általános ügyintézés értékelés során a megkérdezettek több mint 90%-a minimum *megfelelőnek* értékelte azok működését, addig a másik három közszolgáltatás esetében a *nagyon rossz*, és a *megfelelő* értékelések száma jelentősebbnek bizonyult. A közbiztonság értékelésekor szembevetendő a különböző értékelések megoszlása. Bár a megkérdezettek 22%-a értékelte *nagyon rossznak*, vagy *nem megfelelőnek* a közbiztonság minőségét, 30%-uk mégis nagyon elégedett volt vele. A kapott értékek települési szintre lebontva szintén egyezést mutattak. Mind a négy településen voltak olyan megkérdezettek, akik vagy nagyon rossznak ítélték meg, vagy pedig nagyon meg voltak elégedve ezzel a szolgáltatással. A háziorvosi ellátás vizsgálatánál fontos megemlíteni, hogy ezt a szolgáltatást többségében két településen (Nógrádsipek és Cserhátszentiván) értékelték nagyon jónak.

A településeken – bár sok a nyugdíjas – gond a kevés munkalehetőség, az aktív lakosság főleg a közeli nagyobb településeken (Pásztó, Szécsény, Hatvan, Budapest) dolgozik, ingázik, döntően mezőgazdaságon kívüli munkát végezve (3. ábra). Ez a problémakör tipikusnak tekinthető, és egybevág az ország más, hasonlóan hátrányos helyzetű térségeinek gondjaival (ld. Káposzta et al. 2010).

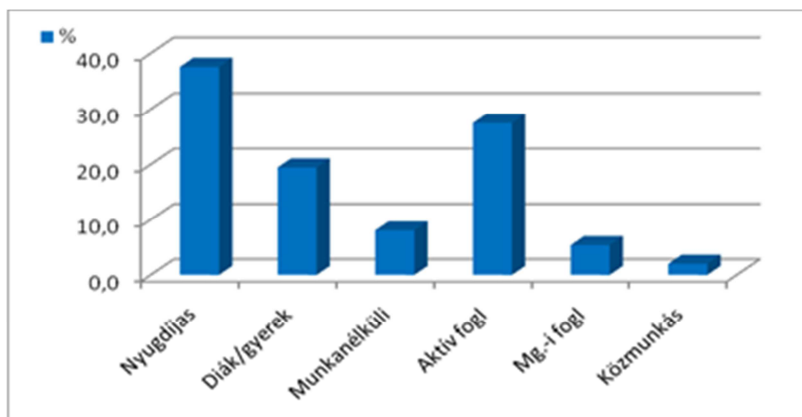
2. ábra A helyi közszolgáltatások megítélése

Megjegyzés: A megkérdezettek %-ában

Forrás: Saját kutatás és szerkesztés

3. ábra A háztartások tagjainak foglalkozási státusza

Megjegyzés: A megkérdezett lakosok %-ában

Forrás: Saját adatgyűjtés és szerkesztés (2012)

A főállású mezőgazdálkodók mind helyben, döntően saját vállalkozás keretében tevékenykednek. A regisztrált munkanélküliek aránya átlagosan 10-11%, de a tényleges munkanélküliség ennél jóval nagyobb. Kevés a vállalkozások száma, és azon belül is igen kicsi a működő vállalkozások aránya. Jellemző ugyanakkor, hogy míg 54 megkérdezett háztartás nem végez saját vállalkozói tevékenységet, a nyolc működő vállalkozásból hat a mezőgazdaság területén található.

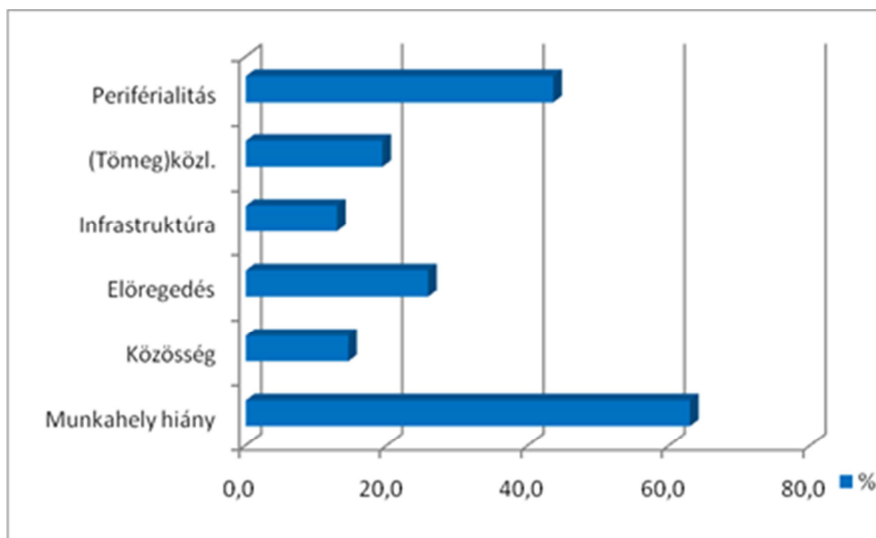
A korábban fajsúlyosabb mezőgazdaság szerepe kettős. Egyrészt – a természeti adottságoknak is köszönhetően – nem túl magas a mezőgazdasággal főállásúként foglalkozók aránya (kivéve Bokort, ahol többen gazdálkodnak, és

juhászat valamint sajtüzem is működik), másrésről viszont igen magas azon háztartások aránya, melyek háztájizással foglalkoznak. Némileg kiemelhető a bogyós gyümölcsök termesztése, valamint az állattartás is, ami döntően baromfi- illetve kisállat/nyúl-tartást takar. Ugyanakkor a megkérdezett háztartások közel fele már egyáltalán nem tart haszonállatot, és semmilyen nagyságú földterületet sem művel.

Itt érdemes megjegyezni, hogy miközben átlagosan két főnek nyújt háztartásonként tevékenységet, a háztartások döntően önellátásra termelnek, a 62 háztartásból csak hét foglalkozik – akkor is elsősorban háznál történő – értékesítéssel. Földet három háztartás bérel, terület alapú támogatást pedig csupán nyolc háztartás vesz igénybe.

Vizsgálatunk során felmértük azt is, hogy a helyi közösség szerint melyek azok az alapvető problémák, melyek jelen vannak a lakóhelyükön (4. ábra).

4. ábra A települések alapvető problémái a megkérdezettek szerint

Megjegyzés: A megkérdezett háztartások %-ában

Forrás: Saját adatgyűjtés és szerkesztés (2012)

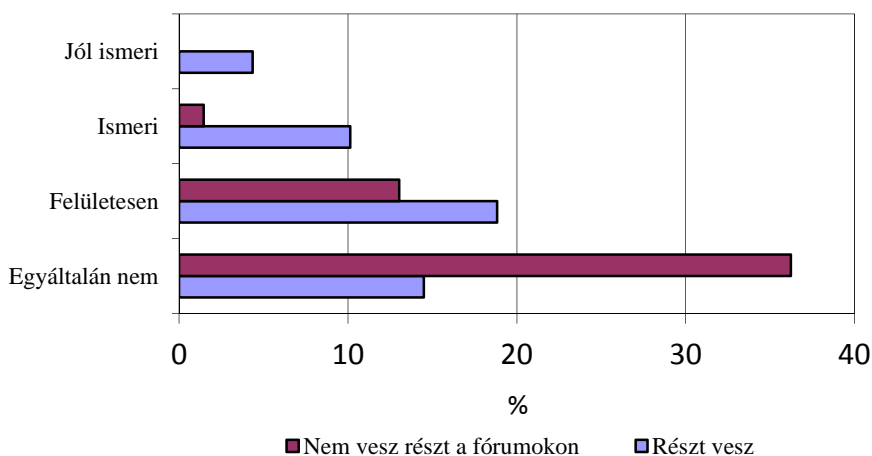
Első helyen a munkanélküliséget jelölték meg, ezt követte a periférialitás, a rossz közlekedési helyzetből adódó elszigeteltség, majd az előregedő lakosság, a fiatalok hiánya a településen. Ezek a hosszú távú lehetőségeket erősen befolyásolják. Bár a helyi közösséggel kapcsolatos problémák is felmerültek, ez a kérdés összetett a vizsgált falvakban.

A településeken számos civilszervezet működik, melyek ismertsége nem minden esetben megfelelő. A legtöbbször által a Sportegyesület és Vadrózsa Hagyományörző Egyesület lett ismertként megjelölve. Ez az arány mutatkozik meg abban is, ahogyan a megkérdezettek a szervezetek aktivitásáról vélekednek. A válaszadók több mint 55%-a gondolta úgy, hogy ez a két szervezet a legaktívabb a civil szerveződések közül. Azonban a részvételi aktivitás nagyon alacsony. A felmérésben résztvevők csupán 13%-a tagja valamely szervezetnek.

A vizsgálat során felmértük azt is, hogy a helyi lakosok részt vesznek-e a falugyűléseken, ahol a közösség helyzetéről, lehetőségeiről, jövőképeiről és stratégiájáról esik szó. A megkérdezettek fele úgy nyilatkozott, hogy részt szokott venni ezeken a fórumokon.

Arra a kérdésre, mennyire ismeri a település fejlesztési tervét (5. ábra) a felmérésben résztvevők 52%-a azt válaszolta, hogy egyáltalán nem ismeri azt. A vizsgálat ezen témakörénél fontosnak tartottuk elkülöníteni azok válaszait, akik részt szoktak venni a falugyűléseken azokétól, akik nem. Hiszen a fórumok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a helyi lakosok értesülhessenek a település fejlesztési tervéről, annak folyamatáról, valamint az újabb lehetőségekről, irányokról. Azon megkérdezettek közül, akik nem vesznek részt a falugyűléseken 71% válaszolt úgy, hogy egyáltalán nem ismert a fejlesztési terveket, míg 26% csupán felületesen ismeri azt. Tehát azok, akik nem vesznek részt ezeken a tájékoztatókon, 97%-ban nem ismerik igazán a településük fejlesztési tervét.

5. ábra A helyi fejlesztési tervek ismertsége

Forrás: Saját kutatás és szerkesztés (2013)

Akik viszont részt vesznek ezeken a fórumokon, közel 70%-ban ismerik azokat. Ezen belül a megoszlás a következő: 39%-uk bár felületesen, de ismeri a

fejlesztési tervet, 21%-uk nyilatkozott úgy hogy ismeri, és 9% értékelte úgy, hogy nagyon jól ismeri a saját településének fejlesztési tervét.

Kutatásunk ezen részén kitértünk a lakosok által a település erősségeinek illetve lehetőségeinek gondolt tényezőkre is. A kapott eredmények alapján elmondható, hogy a helyi lakosok alapvetően a földrajzi elhelyezkedést, és az ebből fakadó tulajdonságokat/ tényezőket tekintik erősségnek (például a természeti környezet, a környezetre jellemző csend és nyugalom). Néhányan lehetőséget látnak a helyi turizmus fejlesztésében, és a kis közösségben egyaránt. Az erősségek között említik még a mozgó bolt meglétét, mely a települések lakóit szolgálja, valamint a jó háziorvosi ellátást, és a jó közbiztonságot egyaránt.

Végül megkérdeztük a lakosokat, hogy milyen fejlesztéseket tartanának fontosnak a településeiken. Rendkívül fontosnak tartjuk azt az eredményt, melyet a problémák megoldási lehetőségének, és elsősorban a munkahelyteremtésnek a kapcsán tapasztaltunk (különösen hogy a háztartások kétharmada a legnagyobb helyi gondként a munkahelyek hiányát jelölte meg). A megkérdezett háztartások fele szerint ugyanis, a munkanélküliségre egyértelműen a mező- és erdőgazdasági fejlesztések, az agrárhagyományok feléléstése/kihasználása jelentené a megoldást a térségben. Arra a kérdésre, hogy megfelelő támogatás esetén végezne-e mezőgazdasági jellegű tevékenységet, a háztartások egyharmada egyértelmű igennel válaszolt, másik egyharmaduk elképzelhetőnek tartja, és csupán egyharmaduk (elsősorban a már idős nyugdíjasok) zárkózott el ettől a fajta lehetőségtől.

5. Következtetések, javaslatok

A helyi (gazdaság)fejlesztés alapjaiból, a vidékfejlesztés és a mezőgazdaság jövőjét taglaló elemzésekből és dokumentumokból kiindulva, valamint saját kutatásunk, interjúink és megfigyeléseink alapján a következő megállapítások tehetők:

A vizsgált települések periférikus elhelyezkedése döntő a gazdasági- és társadalmi folyamatok alakulásában, ezen keresztül a helyi fejlesztési lehetőségek megteremtésében. A mezőgazdaság - részint a helyi adottságok, részint az agrár hagyományok leépülése miatt - jelenleg nem képezi a helyi gazdaság gerincét. Azt túlnyomó részt a közeli nagyvárosok munkaerő-piaci felszívó ereje, és a mobilabb lakosság számára való elérhetősége jelenti. Ugyanakkor úgy véljük, alternatív „jövedelemtermelő” és önellátásban játszott szerepe még fontossá tehető. A versenyképesség és a hatékonyság növelésének, az életképes gazdaságok megerősítésének hangsúlyozásán túl, a hasonlóan hátrányos helyzetű vidéki térségek esetén különösen fontosnak tartjuk a diverzifikáció növelését, az élőlakó-igényes, magas hozzáadott értéket tartalmazó termékek, és azok piacának biztosítását, a

termelők valamint az élelmiszerláncok szereplői közötti horizontális, és vertikális együttműködések erősítését.

Rendkívül fontosnak tartjuk a vidékfejlesztés, a mezőgazdaság szociális szerepének, biztonsági hálóként való kihasználásának megtartását, erősítését. Az alternatív jövedelem-forrásként értelmezhető és fontos szerepet betöltő önellátás biztosításán túl, véleményünk szerint lehetőséget jelenthet a minőségi, helyi és biztonságos élelmiszer-előállítás erősítése is. A környezeti elemek védelme, a természeti erőforrásokkal történő hatékony gazdálkodás, az ökoszisztéma szolgáltatások és környezeti externáliák biztosítása kiemelt támogatást fog élvezni a következő programozási ciklusban. Ennek kihasználását, az ezen célokat kiszolgáló extenzív gazdálkodás erősítését szintén szorgalmazzuk.

Ugyanakkor, a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeken túl, az agrárium jelenleg érzékelhető visszaszorulásából kiindulva, fontosnak tartjuk a helyi gazdaság hosszú távú bővítését, az alapvető szolgáltatások és infrastruktúra biztosítását, helyi fejlesztésekre képes, sikeres közösség megteremtését. Mivel a helyi, önerős fejlesztés lehetőségei korlátozottak, szűkösek, szeretnénk rávilágítani annak jelentőségére, hogy a „helyi” gazdaság kiterjedését mi is szélesebb földrajzi értelemben, a város-vidék kapcsolatok, az ingázás figyelembe vételével határozzuk meg. Így megközelítésünkben a helyi gazdaság fejlesztése nem csak a szűkebb értelemben vett lokális lehetőségek megteremtését foglalja magában, hanem a tágabb gazdaság helyi lakosok számára való elérhetőségének megteremtését is.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált települések civil szervezetei ugyan átfogó tevékenységi kört fednek le, de egy szűk kör összefogásának következményei. Viszont nagyon fontos értéke a településeknek (és érdekes módon a nagyobb lélekszámúaknak), hogy van olyan közösséget összefogó és megmozgató „mag”, melyhez a különböző érdekeket képviselő emberek kapcsolódni tudnak. Tehát a helyi lakosok összefogásának folyamata elkezdődött. A települések közösségi élete a megkérdozettek elmondása alapján élt meg szebb napokat is. Nem lehet elhanyagolni a tapintható társadalmi feszültségeket, melyek kipattanásának okai között az egyik legfontosabb a munkalehetőségek beszűkülése.

Mindezek fényében, javasoljuk a helyi közösségek további erősítését, különösen a helyi gazdaságfejlesztéssel foglalkozó elméletek és kutatások tükrében. Tapasztalataink alapján egy erős mag, és egy tenni vágyó, tudó helyi menedzsment hiányában, a helyi kezdeményezések felbukkanása, megvalósítása csorbát szenved, ami összességében a lokális fejlődés egyik legfontosabb akadályja lehet.

Felhasznált irodalom

- Bebbington, A. – Perreault, T. (1999): Social Capital, Development, and Access to Resources in Highland Ecuador. *Economic Geography*, 4, pp. 395-418.
- Bodorkós B. (2010): Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben: a részvételi akciókutatás lehetőségei. *Doktori értekezés*, Szent István Egyetem, Gödöllő.

- Cernea, M. (1992): *The Building Blocks of Participation*. World Bank, Washington D.C.
- de Haan, L. J. (2000): Globalization, Localization and Sustainable Livelihood. *Sociologia Ruralis*, 3, pp. 339-365.
- Douglas, D. (2005): The restructuring of local government in rural regions: A rural development perspective. *Journal of Rural Studies*, 21, pp. 231-246.
- EC (2005): 1698/2005/EK. A Tanács rendelete (2005. szeptember 20.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról. OJ L 277 (2005. 10. 21), European Commission, Luxembourg.
- EC (2010): *Európa 2020. Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. A Bizottság közleménye COM(2010) 2020 végleges. Európai Bizottság, Brüsszel.
- EC (2011a): *Impact Assessment – Common Agricultural Policy Towards 2020*. Commission Staff Working Paper, SEC(2011) 1153 Final/2, European Commission, Brussels.
- EC (2011b): *Proposal For a Regulation of the European Parliament and of the Council on support for rural development by the European Agricultural Fund For Rural Development*. (EAFRD) COM(2011) 627 final/2, European Commission, Brussels.
- EC (2012a): *A view on employment, growth and innovation in rural areas*. SWD(2012) 44 final. Commission staff working document, European Commission, Brussels.
- EC (2012b): *Rural Development in the European Union. Statistical and Economic Information Report 2012*. European Commission, Brussels.
- Garamhegyi Á. – Révész B. (2000): A területi marketing, mint az önkormányzatok versenyképességének egy lehetséges eszköze. In Farkas B. – Lengyel I. (szerk.): *Versenyképesség - regionális versenyképesség*. JATEPress, Szeged, pp. 124-137.
- G. Fekete É. (2002): A helyi gazdaságfejlesztés, mint a foglalkoztatási problémák kezelésének aktív eszköze nemzetközi tapasztalatainak összegzése. In G. Fekete É. (szerk.): *A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben*. MTA RKK, Miskolc-Pécs, pp. 125-145.
- G. Fekete É. (2005): Új esély a perifériának? *Falu-Város-Régió*, 1-2, pp. 44-46.
- Horváth Gy. (2000): Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. *Tér és Társadalom*, 1, pp. 11-26.
- Káposzta J. (2007): *Regionális gazdaságtan*. Egyetemi jegyzet. SZIE GTK, Gödöllő.
- Káposzta J. – Nagy H. – Kollár K. (2010): Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye leghátrányosabb helyzetű kistérségeinek települési szerkezeti, foglalkoztatási jellemzői az EU csatlakozás óta eltelt időszakban. *Területi Statisztika*, 6, pp. 641-658.
- Kozma G. (2002): *Terület- és településmarketing*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kulcsár L. (szerk.) (2006): *Vidékfejlesztés*. Tankönyv kézirat, SZIE, Gödöllő.
- Kulcsár L. (2008): *A vidékfejlesztés szociológiája*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- KSH (2008): *Tájékoztató a kiemelten támogatott kistérségekről*. KSH, Budapest.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lowe, P. – Murdoch, J. – Ward, N. (1995): Networks in Rural Development: beyond exogenous and endogenous models. In van der Ploeg J. D.– van Dijk G. (eds): *Beyond*

- modernisation: The impact of endogenous rural development.* Van Gorcum, Assen, pp. 87-105.
- Lukovics M. (2007): A lokális térségek versenyképességének elemzése. *Doktori értekezés*, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar.
- Nagy H. – Káposzta J. (2006): Economic development strategies and development zones in the European Union. *Bulletin of the Szent István University Gödöllő*, 1, pp. 163-172.
- Maác M. (2012): *Vidékfejlesztési politika 2014-2020. KAP-reform 2014-2020 - agrárgazdasági kihívások*, 2012.07.03, Budapest. <http://eu.kormany.hu/download/2/c5/40000/Ma%C3%A1cz%20Mikl%C3%B3s%20el%C5%91ad%C3%A1sa.pdf>
- Martin, J. (2001) Economic and Community Development through Innovative Local Government. *Sustaining Regions*, 1, pp. 5-12.
- McGuire, M. et al. (1994): Building Development Capacity in Nonmetropolitan Communities. *Public Administration Review*, 5, pp. 426-433.
- Mezei C. (2006a): A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi meghatározása. *Tér és Társadalom*, 4, pp. 85-96.
- Mezei C. (2006b): A települések versenyképességét befolyásoló helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat Magyarországon. In Horváth Gy. (2006): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, pp. 413-442.
- Mészáros R. (1994): *A település térbelisége*. JATEPress, Szeged.
- Moseley M. J. (2003): *Rural Development Principles and Practice*. Sage Publications, London.
- Murdoch J. (1995): Sustainable Rural Development: Towards a research agenda. *Regional Studies*, 5, pp. 479-499.
- NVS (2012): *Nemzeti Vidékstratégia 2012 – 2020*. Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- Pálné Kovács I. (1999): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Potori, N. (szerk.) (2012): *Közös Agrárpolitika 2014-2020. A reformtervezetek alapján várható hatások és kihívások Magyarországon*. AKI, Budapest.
- PROMEI (2005): *AVOP Leader+ – készségek elsajátítása*. Tankönyv, PROMEI Kht., Faluműhely Alapítvány, SZRVA, ZRVA, Budapest.
- Rahman, A. (1993) *Peoples' Self Development: Perspectives on Participatory Action Research*. Zed Books, London.
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák. Területi és Települési Kutatások 12*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Rechnitzer J. (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6, pp. 692-703.
- Sprenger, R.U. (2001): *Inter-firm Networks and Regional Networks. Opportunities for Employment and Environmental Protection*. Federal Labour Office, Bonn.
- Swinburn, G. – Goga, S. – Murphy, F. (2004): *A helyi gazdaságfejlesztés kézikönyve*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh; UK DFID, London; World Bank, Washington, D.C.
- Szabó Zs. (2011): Elindult a 2014-2020 támogatási időszak vitája. *Falu Város Régió*, 2, pp. 5-10.
- Terluin, I. J. – Post, J. H. (2001): *Key messages on employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU*. Agricultural Economics Research Institute LEI, The Hague. http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/net/pdf/terluin_1.pdf
- UMVST (2007): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Stratégiai terv*. FVM, Budapest.

van der Ploeg J. D. – van Dijk G.(szerk.) (1995): *Beyond Modernization: The Impact of Endogenous Rural Development*. Van Gorcum, Assen.